

SECTION 6. THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND LAW

DOI: 10.46299/ISG.2024.MONO.LEGAL.1.6.1

6.1 Інституційний підхід в методології дослідження сучасної держави: історична ретроспектива та сучасні напрями дослідження

Невід'ємною складовою дослідження державно-правових явищ є належним чином сформульована методологія, яка не тільки визначає загальні та спеціальні напрями дослідження, але й розкриває світоглядну позицію дослідника. Від вдалого методологічного планування залежать подальші перспективи не лише розкриття предмета, але й формування положень щодо удосконалення чинного законодавства.

Із цього приводу М.С. Кельман цілком слушно зазначає: «...методологія є складним багатоплановим утворенням, що охоплює проблеми структури юридичного наукового знання загалом і особливо його теорій, концепцій, тенденції виникнення, функціонування і зміни наукового знання, а також його класифікації, типології, понятійний апарат методології та її наукову мову, структуру і склад методологічного підходу та інших наукових методів, що застосовуються в юридичній науці» [95, с. 4].

Трансформаційні процеси в сучасних державі та праві, формування нових ракурсів дослідження держави і права вимагають постійного вдосконалення і оновлення методології юриспруденції і методології державознавства. Методологія державознавства з одного боку повинна ґрунтуватися на сучасних теоретичних напрацюваннях методології юриспруденції, з іншого адекватне розуміння структури і рівнів методології державознавства зумовлене специфікою держави як об'єкта дослідження. Держава перш за все категорія правова, однак основні елементи держави визначаються політичними і соціальними процесами, тому державознавство по своїй суті є міждисциплінарною сферою досліджень.

Специфіка методології державознавства, її автономний по відношенню до методології юриспруденції характер визначається специфікою об'єкта її

дослідження. Відмінною особливістю державознавства як відокремленої сфери знань можна вважати його близькість до політології та геополітики. Більше того, досить часто в державознавстві використовуються методи саме цих двох наук. Тим не менш, можна також говорити про існування специфіки застосовуваної в державознавстві методології.

Так, влада як основний предмет політології, досліджується також і державознавством, однак державознавство цікавить, насамперед, не просто влада як така, як феномен суспільного життя, але як інституалізована влада, тобто влада, яка перебуває у вимірах легальності та легітимності. Слід в цьому зв'язку зазначити, що за такого підходу значно розширюються уявлення про владу в державі, коли в неї включається не тільки державна влада (централізована або децентралізована), але й влада місцевого самоврядування, муніципальна влада. [96, с. 11]

Нерівноважність механізму прийняття державних рішень, породжувана мінливими контурами державної активності, її ризикованим характером і суб'єктивними параметрами, перетворює проблему прийняття державних рішень на особливий вид мистецтва, який неможливо досягти за допомогою раціональних побудов. Таким чином, державознавство повинне дедалі більше ставати сферою дослідження раціональних, нераціональних і ірраціональних процесів, що відбуваються в сучасному державному житті. [97, с. 46]

Значний вплив на сучасну методологію державознавства, як і методологію юриспруденції в цілому, справляють некласичні та постнекласичні ракурси дослідження та методологічні концепції, що виявляється в першу чергу у орієнтації на дослідженні права та держави як складних системи, що функціонують на основі самоорганізації. Все більше проявляється діалогічність в культурній площині, заперечується концепт «правильності» у розвитку різних правових систем, що сприяє закріпленню принципу толерантності та формує ідеали акультурації через запозичення позитивного правового досвіду та становлення ідеї загальнолюдських цінностей правового розвитку. [98, с. 58]

Аналіз основних підходів до визначення структури методології юриспруденції та державознавства дає змогу констатувати наявність трьох основних рівнів методології державознавства: концептуального, інструментального та рівня методологічних підходів.

Можна констатувати, що центральним елементом сучасної методології юриспруденції і методології державознавства виступає методологічний підхід, який стає основою конкретно-наукових досліджень. Методологія державознавства може бути представлена як система конкуруючих і взаємодоповнюючих методологічних підходів. Вони є своєрідним мостом, між концептуальним та інструментальним рівнями методології. З одного боку основи методологічного підходу закладені концептуальними ідеями, теоріями та методологічними принципами (а інколи і світоглядними орієнтирами дослідника), з іншого боку в рамках методологічних підходів відбувається відбір методів дослідження, їх адаптація до параметрів дослідження. Можна констатувати, що на рівні методологічних підходів відбувається синтез теоретичних та емпіричних моделей розуміння державно-правової реальності.

Попри широке використання поняття «підхід» у юриспруденції, немає конкретного визначення його змісту та меж застосування; зважаючи на це, пропонується визначати підхід. У широкому розумінні методологічний підхід – це комплекс концептуальних, тактичних та методологічних аспектів. У вузькому розумінні цей термін застосовують до будь-якого з аспектів, що відповідають практиці вживання його у науковому середовищі. [99, с. 29]

На нашу думку, варто погодитись із розумінням методологічного підходу запропонованим А. Фальковським, який визначає методологічний підхід як міждисциплінарну стратегію осмислення державно-правових явищ крізь призму певної світоглядної ідеї, через яку проходить процес їх дослідження та інтерпретація отриманих результатів. [100, с. 44]

О.Д. Тихомиров вважає, що основним елементом методологічного підходу, на якому він і побудований є метод дослідження [101, с. 232]. На наше переконання методологічний підхід ґрунтується на концептуальній ідеї яка

визначає специфіку методів що застосовуються в рамках методологічного підходу, тобто мова йде про адаптацію методів до вимог методологічних підходів.

Методологічні підходи формують запити на використання певних методів у їхньому кількісному та інструментальному (функціональному) значенні. Методи є залежними від методологічних підходів в цілому і у конкретних наукових дослідженнях. У системі методів юриспруденції в цілому і державознавства зокрема прийнято виділяти філософські, загальнонаукові, спеціально наукові методи дослідження, з орієнтуванням на визначення певної ієрархії методів дослідження [102, с. 128].

Віддзеркаленням вище зазначених тенденцій в методології юриспруденції та державознавства, стає формування таких основних методологічних підходів: інституційного, структурно-функціонального, аксіологічного, системного, синергетичного та цивілізаційного. Виділення цих підходів відображає специфіку держави як об'єкта дослідження, акцентує увагу на дослідженні статичності та динаміки сучасної держави.

Аксіологічний підхід у державознавстві можна визначити як загальну стратегію дослідження, об'єднану однією ідеєю, суть якої проявляється в пізнанні держави крізь призму відносних ціннісних орієнтацій (оцінка відповідності конкретно-історичного прояву держави ціннісним орієнтаціям індивіда та суспільства) та абсолютних ціннісних начал держави (як універсальної форми політичної організації людей, зовнішнє вираження та конкретно-історичний прояв якої не має значення). Саме використання евристичного потенціалу юридичної аксіології в напрямі перцепції державно-правових явищ має відкрити можливість отримати якісно нові знання у сфері державознавства, зокрема, поряд із пошуком та відкриттям певних закономірностей досягнути та виявити глибинну ціннісну значимість держави як явища взагалі. [103, с. 52]

Структурно-функціональний підхід зорієнтований на дослідження структурних елементів держави і їх взаємодію. Він спрямований на визначення

основних напрямів цієї взаємодії, каналів комунікації та основні напрями діяльності держави. Цей підхід дозволяє дослідити динаміку сучасної держави, взаємозалежність структури і функцій сучасної держави. Структурно-функціональний підхід надає змогу побудови наукової картини динаміки сучасної держав, а також взаємодії її динамічних і статичних аспектів.

Системний підхід орієнтує дослідника на дослідження держави як цілісної і системи. В рамках цього підходу кожен з елементів системи розглядається крізь призму системи в цілому, як продовження її властивостей і особливостей. Заданість властивостей окремих елементів властивостями системи. Поєднання системного і синергетичного підходу призводить до акценту на здатності системи до самоорганізації, стійкості і стабільності.

Синергетичний підхід дозволяє поглибити системні дослідження держави, визначає систему якісних характеристик системних утворень, з якими пов'язана здатність саморозвитку, і які є необхідними умовами процесу самоорганізації. Мова йде про наступні властивості, відкритість (надходження інформації ззовні), складність (наявність сукупності структурних елементів, що володіють власними характеристиками, взаємодія яких утворює цілісність на макрорівні. Нелінійність (розвиток системи не є строго детермінованим, їй властива поліваріантність подальших шляхів становлення), нестійкість (стан, при якому вплив із зовні, навіть самий незначний, може надати резонансний ефект на подальше становлення системи). [104, с. 99]

Цивілізаційний підхід в юриспруденції розглядається в стадіальному і локальному аспектах. Науковий потенціал стадіальної теорії цивілізації виходить з розуміння смислу терміну «цивілізація» як поступального прогресивного руху. З точки зору методології дослідження держави це передбачає дослідження розвитку конкретних суспільств на шляху до правового типу культури, в основі якого лежить ідея загального блага спільноти людей як вільних і рівно-правних суб'єктів. Цивілізаційний підхід дає можливість виявити місце конкретного суспільства на шкалі цивілізаційного і відповідно правового розвитку, а відтак критично осмислити й правильно оцінити завдання що стоять

перед суспільством. Теорія локальних цивілізацій акцентує увагу на унікальних рисах кожного суспільстві держави, специфіці інституційної та структурно-функціональної систем різних держав. Також в рамках цивілізаційного підходу формується ідея конкурентного характеру сучасного глобалізованого світу і пошуку унікальних і загальних рис кожної культури і держав.

На наше переконання одним з найважливіших методологічних підходів, що дозволяє розкрити сутність, статику та динаміку сучасної держави є інституційний підхід. Методологічний потенціал інституційного підходу забезпечує можливість виявлення та дослідження безперервності державотворення – від додержавних соціальних об'єднань минулого до наддержавних утворень сучасності. Завдяки цьому ми можемо проаналізувати наступництво та розвиток держави, виявити особливості нормативного забезпечення її функціонування як самостійного інституту і виокремити специфічні інститути сучасної держави.

Хоча основи інституційної методології були закладені ще в XIX ст., а основні ідеї інституціоналізму як інтегративного підходу до дослідження держави і права набули свого розвитку в XX ст., інституційна методологія у теперішній час стає провідною при вивченні соціальної структури суспільства і наданні характеристики ціннісно-нормативних засад його розвитку.

Інституційна теорія посідає особливе місце в історії право- і державознавства. В історії юридичної думки категорія «інститут» розуміється як феномен, покликаний забезпечити спадкоємність системи державної влади, послідовність нормативного регулювання суспільного життя. Сучасний етап розвитку юридичної науки характеризується збагаченням правових підходів досягненнями соціології, політології та інших соціальних наук. Категорія «інститут» доповнюється ясно вираженим соціальним змістом. Різноманітність концепцій інституту та інституційної системи привели до формування двох основних напрямів в теорії інституціоналізму – «старого» і «нового» інституціоналізму.

Важливість визначення інститутів як предмета дослідження має прояв і в тому, що це поняття забезпечує широкий погляд на розвиток різних сфер соціального буття, уможлиблює аналіз політичної, економічної, правової системи та суспільства як цілісності [105, с. 4] .

Взаємодія людей у суспільстві відбувається в різних формах, частина з яких має формалізований характер, тобто здійснюється за допомогою певних соціальних інститутів. Перше, найчастіше вживане значення терміна «інститут», пов'язано з характеристикою всякого роду упорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин. А сам процес упорядкування, формалізації та стандартизації називається інституціоналізацією.

Під терміном «інститут» (від лат. *institutum* – установа, устрій, організація, установлення) зазвичай мається на увазі: 1) соціальний устрій як комплекс найбільш загальних соціальних норм, принципів, культурних зразків, що визначають сутність і стійкість соціальних явищ, 2) система соціальних ролей, статусів та відносин між людьми, 3) соціальна установа, організація, яка є суб'єктом соціальних відносин і дій [106, с. 242]. Отже інститут це, по-перше, комплекс організацій, установ, індивідів, що володіють певними засобами, ресурсами і виконують конкретні соціальні функції, по-друге, це – спосіб організації соціальної діяльності через чіткий поділ функцій [107, с. 696].

Різноманітність концепцій інституту та інституційної системи привели до формування двох основних напрямів в теорії інституціоналізму – «старого» і «нового» інституціоналізму. Однак, незважаючи на різні підходи до дослідження інституту, представники інституціоналізму сходяться в тому, що інститутам належить основна роль в організації суспільного життя і формуванні нормативно упорядкованої структури суспільства.

Поштовхом для формування концепції інституту стало формування інституційної моделі економіки. Інституційна школа в економічних дослідженнях значною мірою пов'язана з працями американської школи економічних досліджень. Прийнято вважати, що інституційний напрям (*Institutional Economics*) склався у США на межі XIX–XX ст.ст. як протиполюс

неокласичній економіці. Засновником інституційної теорії економіки вважається Торстейн Веблен, однак термін «інституціоналізм» було введено в 1918 р У. Гамільтоном.

Народження інституціоналізму як особливого напрямку економічної думки можна датувати доволі точно. В 1898 р. Торстейн Веблен опублікував свою програмну статтю «Чому економіка ще не стала еволюційною наукою?» і в 1899-1900 рр. продовжував пояснювати значення наукової програми в серії статей під загальною назвою «Упередження економічної науки» і одночасно намагався реалізувати цю програму у своїй найвідомішій книзі «Теорія бездіяльного класу».

Формування інституційної теорії стало результатом, по-перше, розвитку антропологічних досліджень і значною мірою тріумфу еволюційного підходу у дослідженні людини і, по-друге, спору про методи економічної науки, що був результатом розвитку методології гуманітарних наук та формування методології економічних досліджень. Саме тому в основі інституціоналізму було покладено розуміння людини як біосоціальної істоти, поведінка якої визначається не оптимізацією розрахунків, а інстинктами, які визначають цілі діяльності, та інституціями, які визначають засоби досягнення цих цілей.

Інституційний розвиток, на думку Веблена, є процесом відбору та адаптації інститутів до навколишнього середовища, що постійно змінюється. Нинішнє середовище формує інститути завтрашнього дня в результаті відбору, впливаючи на звичні погляди людей і тим самим змінюючи або закріплюючи точку зору або духовні настанови, успадковані від минулого. Інститути, або інакше кажучи, звичний спосіб мислення, в якому живуть люди, таким чином успадковуються від минулого часу. Вони є результатом процесів, які відбувалися в минулому, вони адаптовані до обставин минулого і тому не можуть повністю відповідати вимогам сьогодення. Коли суспільство робить крок уперед у своєму розвитку, цей крок сам по собі являє собою зміну ситуації, що вимагає нової адаптації, вона стає відправною точкою для нового кроку в адаптації і так далі до нескінченності [108, с. 190-191].

Соціальна еволюція – це процес вибору та адаптації способу мислення, що відбувається під тиском обставин, які розвиваються протягом життя у суспільстві. Адаптація способу мислення людей – це розвиток соціальних інститутів. Але поряд із розвитком інституцій спостерігається більш суттєва зміна їх характеру. Зі зміненими потребами, продиктованими нинішньою ситуацією, змінюються не тільки звички людей (а отже й інститути) – ці змінні обставини означають відповідну зміну людської природи. Таким чином, «соціальні інститути не лише самі є результатом процесу відбору і пристосування, який формує домінуючі або пануючі типи відносин і духовну позицію, вони водночас є певними способами існування суспільства, яке утворює особливу систему суспільних відносин і, отже, своєю чергою, є дієвим фактором відбору» [108, с. 191].

Формування інституційної теорії в юриспруденції почалося з кінця XIX початку XX століття. Протягом XIX ст. ідеї Жана Жака Руссо та Французької революції привели юристів до осмислення соціальних відносин як системи взаємодій автономних індивідів, пов'язаних приватними зв'язками, які разом утворюють єдине суспільство – політичне суспільство. Згідно з цією концепцією, особи, народжені вільними та рівними за законом, мають природні права, властиві їх особі, основними з яких є свобода та власність і за допомогою яких вони можуть набувати інших прав, якщо вони цього бажають. Подібним чином державницька концепція німецької правової думки наприкінці XIX ст. все ще була волюнтаристською та суб'єктивістською, але лише на користь держави. Держава є творцем кожного права, самі люди мають лише ті суб'єктивні права, які суверенна держава хоче визнати в них [109, с. 15].

На противагу суб'єктивістському підходу до розуміння права і держави, в наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. в юриспруденції виникають та активно розвиваються соціологічні підходи до вивчення права і держави. Соціологічна теорія права базується на розумінні права як фактичного укладу життя суспільства, тих відносин, які реально існують. Ключова категорія соціологічної теорії права – «живе право», тобто те, яке відображає сформований порядок у

суспільстві. Однією з основних проблем французьких соціологічних концепцій права початку XX ст., при всіх їх методологічних відмінностях, є проблема об'єктивної нормативності. Розвиваючись у полеміці з юридичним позитивізмом, соціологічна юриспруденція Франції відмовилася від розуміння права як вираження нормативної волі держави. Особливе місце серед соціологічних правових концепцій належало інституціоналізму. Його основи було закладено відомим французьким адміністративістом, деканом факультету права Тулузького університету Морісом Оріу (1856–1929).

Вихідним пунктом юридичного інституціоналізму є дослідження права в соціальному контексті. Інституціоналізм виходить із того факту, що існуючі у кожному суспільстві колективи (соціальні спільності, установи), такі як сім'я, робочий колектив, добровільна асоціація, а також колективи, організовані для задоволення розумових та інших потреб, слід сприймати установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують згуртування суспільства в націю-державу. При цьому інтеграційна роль кожного колективу виконується ним одночасно з виконанням тієї ролі, яка пов'язана з вигодою для нього самого.

Особливістю соціологічного підходу, використаного М. Оріу, є те, що він не аналізує суспільство в цілому, а розглядає різноманітні соціальні та корпоративні інститути, які разом складають суспільство. Приватні групи для нього є установами, що можуть формувати правові норми разом із державою. І на відміну від соціологів, які аналізують неорганізовані групи (раси, покоління, соціальні класи) та організовані групи (громадські колективи, приватні корпорації чи асоціації) як рівні соціальні утворення, він вважає творцями права, основними суб'єктами соціального життя саме організовані групи або інститути [109, с. 16].

З усіх визначень інституту, які надавав Моріс Оріу, у правовій науці стало класичним таке визначення: «Інститут – це ідея створити або зробити щось, що реалізується і продовжує існувати юридично у певному соціальному середовищі, для реалізації цієї ідеї формується відповідна влада, яка створює систему органів у рамках інституту, з іншого боку, між членами соціальної групи, зацікавленими

в реалізації цієї ідеї, відбуваються формування системи норм і обряди єднання, які скеровуються органами влади і врегульовані спеціальними процедурами» [110, с. 90].

Концепція М. Оріу передбачає виокремлення двох типів інститутів: корпоративних та інститутів-речей. Загальним для них є те, що і ті, і інші мають певну соціальну індивідуальність. Різниця полягає у свободі або відсутності свободи для виконання соціальних функцій [111, с. 97].

Корпорації мають внутрішню свободу – це дозволяє їм реалізовувати свої цілі й самим виконувати свої функції, що й робить із них живих індивідуальностей, тоді як речі не мають такої свободи, принаймні у тій частині, яка стосується виконання соціальних функцій.

Основна увага в теорії Оріу приділялася корпоративним інститутам. Як автономні утворення, вони мають загальні риси: певну спрямовуючу ідею, організацію влади і сукупність норм, що регулюють внутрішній розпорядок. «Управління групами людей, що здійснюється за допомогою створення права і порядку, вимагає, щоб ті, хто керує, самі могли творити право», – вважав Оріу. Поняття влади, управління, права в його доктрині поширювалися на всі корпоративні інститути. Соціальні формування тим самим були прирівняні один до одного, зображувалися явищами одного порядку.

Корпоративний інститут відповідно до його визначення – це об'єктивна соціальна організація, яка здійснила в самій собі вищий ступінь правового порядку, тобто організація, яка володіє одночасно суверенітетом влади, конституційним устроєм цієї влади з певними статутами і юридичною автономією [112, с. 141].

Питання щодо співвідношення держави та інших соціальних інститутів Оріу вирішував за формулою «перший серед рівних», де держава розглядається не як суверен, але як інститут інститутів. Таким чином, теорія інститутів надавала соціальним групам роль механізмів, що підтримують різні системи суспільства у стані стійкої рівноваги [113, с. 153].

Ще одне положення, яке впливає з розробленої Морісом Оріу концепції держави і права, полягає в тому, що жодна держава і жодна правова система не існують самі по собі та для себе. Вони мають бути засобом реалізації певної Ідеї як певного бачення суспільства і людини. Держава, згідно з концепцією Оріу, має стати публічною службою ліберального порядку. Її завдання – спрямовувати і контролювати економічне життя суспільства, залишаючись водночас загальнонаціональним інститутом, тобто нейтральною посередницькою силою. «Держава – це юридична персоніфікація нації, приведеної до впорядкованого і врівноваженого режиму» [110, с. 92]. Наскільки б різними та навіть протилежними не були устремління соціальних колективів, суспільство, за змістом цієї концепції, інтегровано в єдину систему економічної й політичної рівноваги.

Надалі теорію інституціоналізму було розвинено в роботах «Теорія інституту. Нариси юридичної онтології» та «Філософія інституту» Ж. Ренара (1876–1943), який слідом за М. Оріу побудував свою концепцію на тезі, що індивіди не є єдиними суб'єктами соціальних відносин.

Для Ж. Ренара інститути – це юридичні організації, яких побудовано на основі внутрішньо владно впорядкованого життя та які мають автономну авторитарну структуру. Взаємодіючи в інститутах індивіди об'єднуються навколо влади, метою якої є «заступництво і керівництво рухом щодо реалізації специфічних інтересів колективу». Між окремими особами, колективом і владою організації внаслідок єдності мети з необхідністю виникають органічні солідарні зв'язки, які стають нормою існування цього об'єднання.

Французький інституціоналіст Ж. Бюрдо вважав, що держава сама є інституцією, і визначав державу як інституцію, в яку інкорпорується ідея права, що є життєвим принципом держави. Визначення держави як інституції прийшло на зміну визначенню держави як юридичної особи. Найбільш аргументовано із цього приводу висловився саме Ж. Бюрдо, для якого держава – юридична особа – це, по суті, фіктивна єдність, що виражає лише факт організованого існування великої кількості людей на одній території та наявність єдиної влади,

представленої органами держави. Інституціоналізм іде далі: він висуває на перший план спільну справу, завдання, мету, яким служить держава. Однією з конститутивних рис будь-якої інституції є зв'язок з певним соціальним середовищем, в якому вона черпає свою підтримку. Цей момент отримує найбільш яскраве вираження саме в державі, спирається на визнання групи і є центром згуртування національної спільності.

Ж. Бюрдо відкидає не лише соціологічну концепцію Л. Дюгі про державу, яка зводиться до факту влади певних осіб, але й нормативістську концепцію Кельзена, для якого держава – це система норм і більше нічого. Він розглядає державу як органічне поєднання влади і права. Примусова сила, на його думку, передує державі, яка є лише найбільш завершеною і найбільш гуманною формою політичного життя. За теорією Ж. Бюрдо, спочатку існувала лише особиста влада – влада тих чи інших осіб, отримана ними за правом сильного. Такою є влада рабовласницької і феодальної епохи. До кінця епохи феодалізму відбувається інституціоналізація влади, влада в суспільстві перетворюється з особистої на інституційну, а тим самим на державну.

Інституціоналізація влади за концепцією французького юриста – це юридична операція, за допомогою якої політична влада переноситься з особи правлячих на абстрактну сутність держави. Юридичним ефектом цієї операції і є утворення держави як субстрату влади, що не залежить від особистості правлячих як абстрактного і постійного носія влади. За Ж. Бюрдо держава не обмежує себе, вона народжується обмеженою, бо народжується в результаті перетворення фактичної влади на правову.

Ще один різновид юридичного інституціоналізму представив П. Сорокін. Своєрідність його концепції полягала в тому, що, на його думку, головним конструктивним елементом групи людей є не інститут і не права цієї групи, а правова норма, що утворює ядро, скелет, серце і душу будь-якої організованої групи чи інституту.

Серед теорій представників інституціоналізму в Італії варто звернути увагу на теорію інститутів С. Романо, для якого вихідним пунктом теорії держави і

державного права є теорія двох аспектів права – нормативного та інституційного. Нормативний аспект права виражається в нормах права, інституційний аспект – в інституціях – установах, організаціях, відносинах тощо.

На його думку, є можливими три варіанти взаємин між інститутом і пов'язаними з ним нормами: або вони синхронні, або інститут за часом передує нормам, або норми передують інститутові. Нормативний і інституційний аспекти права завжди взаємопов'язані, при цьому інституційний аспект є (незалежно від хронологічної послідовності) логічно провідним і визначальним у зв'язку з тим, що всі юридичні норми або створюються інститутом, або ним гарантуються.

Держава, на думку С. Романо, – це юридичний порядок, тобто інститут, соціальне тіло (*corpo*) або установа (*ente*), що не розчиняється ані в безлічі індивідів, ані у відносинах між ними. Вона – стійка і постійна єдність, яка втілюється в організації або структурі, що поглинає елементи, які є його складовими. Держава не є єдиним юридичним порядком. Існують й інші юридичні порядки – такі, наприклад, як церква або міжнародна спільнота, які залишаються, по суті, поза державним контролем. Із цього твердження він робить висновок, що держава не є єдиним джерелом права.

О.П. Нестеренко, зазначає, що «...держава в інституційній теорії знаходиться на перетині інституцій та організацій. Як інституція, вона формує «правила гри» та змінює формальні інституційні норми функціонування організацій, забезпечуючи мінімізацію витрат обміну інформацією, товарами і послугами, специфікуючи і захищаючи права власності. Як організація держава поруч з іншими «грає» у суспільному секторі економіки, виробляючи суспільні блага, нівелюючи зовнішні ефекти та забезпечуючи населення соціальними послугами» [114, с. 145] .

Підсумовуючи, можна стверджувати, що політологічні, економічні та юридичні складові класичної інституційної теорії надають можливість всебічного аналізу держави та її інститутів, як з точки зору їх організації та функціонування, так і взаємовідносин з навколишнім середовищем. Більше того, інституційна теорія закладає засади розуміння загальних процесів розвитку

державних інститутів і, відповідно, можливості прогнозування їх подальшого буття.

Аналізуючи сучасний стан використання інституційного підходу в юриспруденції, необхідно враховувати усі змістовні, концептуальні та методологічні трансформації, які мало місце під час розвитку інституційної теорії. Так О.Є. Попов, здійснюючи аналіз еволюції розвитку та особливостей методології інституціонального аналізу, зазначає: «...найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою диференціація концептуальних засад і методології інституціональної теорії співпадає з періодизацією етапів розвитку інституціоналізму, в ході яких центр уваги дослідників зосереджувався на різних об'єктах дослідження. За цією ознакою звичайно виокремлюють три групи інституціональних теорій: 1) «класичний» інституціоналізм, концепції якого розроблені такими засновниками цього напрямку економічних досліджень, як Дж. Коммонс (теорія справедливої вартості), Т. Веблен (теорія «абсентеїстської власності» та «бездіяльного класу»), У. Мітчел (теорія економічних циклів), У. Гамільтон (концепція інституціональної економічної політики) – заклали концептуальні основи інституціонального підходу до вивчення економічних явищ і процесів, 2) «традиційний» (або «старий») інституціоналізм, представниками якого були Дж. К. Гелбрейт (теорія «техноструктури» корпорації, теорія постіндустріального суспільства), Дж. Бьюкенен і Г. Таллок (теорія суспільного вибору), В. Ваненберг (конституційна економіка), А. Хершенкрон (теорія ешелонів розвитку капіталізму), центр уваги яких зосередився перш за все на розгляді проблем «обмеженої раціональності» ринку та недосконалості інструментів ринкового саморегулювання, а також на визначенні прийнятних меж, форм і засобів державного (суспільного) регулювання ринкової економіки, 3) «нова інституціональна теорія» («новий інституціоналізм» або неоінституціоналізм), прихильниками якої вважаються Р. Коуз (засновник контрактної парадигми інституціональної теорії, концепції трансакційних витрат і контрактної економіки, теорії прав власності), А. Алчіан, Г. Демсец, М. Йенсен, С. Пейович (теорія прав власності), Д. Норт (теорія

держави), Р. Нельсон і С. Уінтер (еволюційна інституціональна теорія), З. Чен (нова економічна історія), Дж. Стігліц і Й. Макніл (теорія оптимального контракту)» [114, с. 138-146].

Синтезуючі основні напрями традиційної теорії інститутів (старого інституціоналізму), можна виокремити такі аспекти інституту: по-перше, це стан організованої спільності, організаційна форма об'єднання людей в особливу спільноту, яка ґрунтується на колективній волі, цілях та образах життєдіяльності, по-друге, це ідеальна модель асоціації людей, яка підтримує інтеграцію людини і колективу, керованість спільністю і спирається на колективні цінності, організаційні принципи та норми, по-третє, реалізація і відтворення моделей поведінки в структурі соціальної практики.

Наведений вище підхід до визначення поняття інституту є найбільш поширеним у науковому середовищі донині, однак існують і інші підходи: так, на початку 70-х років минулого століття французький юрист, політолог і соціолог Моріс Дюверже виробив нове поняття інституту, наведене ним в таких працях, як «Політичні партії» (1951), «Політична соціологія» (1968), «Політичні інститути та конституційне право» (1960).

Моріс Дюверже слідом за Дюркгеймом виділяв два компоненти змісту політичного інституту: по-перше, як ідеальної моделі самої системи політичних відносин, по-друге, як власне організаційних структур, які відтворюються у колективній політичній практиці відповідно до загальних характеристик згаданого зразка.

Під впливом ідей структуралізму Дюверже визначає інститути як «відомі моделі людських відносин, з яких копіюються конкретні відносини, що отримують, таким чином, характер стабільних, стійких і згуртованих. При цьому він виокремлює два елементи у понятті інституту: структурний елемент і елемент вірувань, колективних уявлень» [115, с. 107] .

Французький політолог розглядає два типи інститутів: 1) інститут як проста система відносин, скопійована із структурної моделі, 2) інститути, які, крім того, мають технічну і матеріальну організацію: юридичні тексти, які

регламентують їх діяльність, приміщення, машини, емблеми, бланки, адміністративну ієрархію, персонал. При цьому М. Дюверже вважає технічні і матеріальні елементи вторинними, визнаючи, однак, що технічні та матеріальні елементи підсилюють згуртованість, стабільність структурних моделей, об'єктивуючи їх, надаючи їм відчутну реальність.

Сучасний інституціоналізм, як правило, називають «новим». Прийнято вважати, що початок цьому напрямку поклала стаття «Природа фірми» Р. Коуза, опублікована ще в 1937 р., проте свого розвитку ця концепція набула значно пізніше. Неоінституціоналісти критикують традиційну неокласичну теорію за відступ від принципу «методологічного індивідуалізму». Згідно із цим принципом, реально діючими «акторами» соціального процесу визнаються не групи або організації, а індивіди. Ніякі колективні спільності (наприклад, фірма або держава) не володіють самостійним існуванням, окремим від складових їх членів. Усі вони підлягають поясненню з точки зору цілеспрямованої поведінки індивідуальних агентів. Найважливішими поведінковими передумовами, відповідно до цього підходу, є обмежена раціональність поведінки і опортуністична поведінка. Це зумовлено обмеженістю людського інтелекту. Знання, якими володіє людина, завжди неповні, її логічні та прогностичні здібності далеко не безмежні, вчинення логічних операцій потребує від неї часу і зусиль [116, с. 161].

Незважаючи на відмінності, практично всі представники неоінституціоналізму розглядають інститути через їх вплив на рішення, які приймають суб'єкти економіки, права і політики. При цьому використовуються такі основоположні інструменти, пов'язані з моделюванням поведінки людини, як методологічний індивідуалізм, максимізація корисності, обмежена раціональність і опортуністична поведінка. Деякі представники сучасного інституціоналізму йдуть ще далі і ставлять під сумнів саму передумову про поведінку, що максимізує користь, пропонуючи його заміну принципом задовільності.

Найбільший внесок у розвиток неoinституціоналізму зробив відомий американський економіст Дуглас Норт. Зауважимо, що не слід приписувати одноосібне авторство такого підходу до визначення інституту виключно Норту. Підхід до інститутів як до правил заснований і на ідеях Дж. Коммонса, який ядром інституту, його конститутивним елементом називав правові норми. Ще задовго до публікації основних досліджень Норта, за які він отримав Нобелівську премію з економіки, інший нобелівський лауреат, американський економіст Т. Шульц, у монографії «Інвестиції в людський капітал: роль освіти і наукових досліджень» під інститутами розумів саме правила поведінки, які визначаються досить широко. До правил він відносив і грошово-кредитні відносини, та організаційні структури, засновані на контрактах, кооперації тощо, а також права власності, включаючи трудове законодавство, і форми людського капіталу, і матеріально-технічну інфраструктуру [117, с. 249].

Водночас слід враховувати, що систематизовану класифікацію інституцій розробив Дуглас Норт, виокремивши істотні відмінності неформальних і формальних інституцій як певні обмеження, створені людьми, що накладаються на економічну поведінку й вибір. Перші діють через морально-етичні цінності, переконання, табу й усталені звички, відображаючи загальний цивілізаційно-культурний рівень індивідів та суспільства, другі – втілені у системі законодавчих і нормативних обмежень, невиконання або ігнорування яких призводить до покарання, що й примушує індивідів підкорятися. Інституції, за Д. Нормом, «...створюють базові структури, за допомогою яких люди впродовж усієї історії добилися порядку і таким чином знизили ступінь своєї невпевненості» [118, с. 72]. Такою базовою структурою є держава, тому що саме вона забезпечує належні умови формування та розвитку інститутів.

Як відомо, в рамках старого інституціоналізму було сформульовано дуже багато підходів до визначення поняття інститут про що зазначав Дж. Коммонс: «При визначенні сфери застосування так званої інституційної економіки складність полягає в невизначеності значення терміна «інститут». Багато в чому через відсутність єдиного тлумачення інститутів це для свого часу теоретичне

нововведення традиційних інституціоналістів майже не набуло поширення за межами самої школи [119, с. 69].

Інститути – це «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Отже, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії в політиці, соціальній сфері або економіці. Інституційні зміни визначають, яким чином суспільства розвиваються в часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін.

Отже, сутність інституту звужується до правил, які структурують і організують взаємини людей. Визначення інститутів як правил або норм – перший необхідний крок у побудові категоріального апарату сучасної інституційної теорії.

Продовжуючи дослідження інститутів із ціннісної точки зору та традиційного середовища їх функціонування, Дуглас Норт виокремлює три головні складові інституту: а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності), б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти), в) механізми примусу, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо) [118, с. 12].

Неоінституціоналісти акцентують увагу на амбівалентності інститутів: інститути й обмежують поведінку, і водночас роблять її можливою. Існування правил передбачає наявність обмежень, проте такі обмеження відкривають нові можливості для вибору і дій, яких в іншому випадку не було б. Наприклад, правила мови дозволяють людям спілкуватися, правила дорожнього руху – вільніше і безпечніше пересуватися, правові норми підвищують особисту безпеку. Регулювання не завжди суперечить свободі – воно може бути її союзником.

Деякі інституціоналісти, наприклад Дж. Ф. Фостер, внесли плутанину, визначивши інститути як «приписані зразки корельованої поведінки» [120, с. 908]. Визначення інститутів через поведінку збиває з пантелику, оскільки науковці в такому випадку можуть припустити, що якщо перервати відповідну

інститутам поведінку, то вони перестануть існувати. Чи припиняє своє існування британська монархія в той момент, коли всі члени королівської сім'ї сплять і ніяких королівських церемоній не відбувається? Зрозуміло, ні: прерогативи і влада королівського сімейства залишаються в силі, навіть якщо їх не здійснюють у певний момент. І саме ця влада, а не сама поведінка, означає, що зазначений інститут існує. Проте влада може бути втраченою, а інститут – зникнути, якщо відповідні практики здійснюються вкрай рідко. Більше того, єдиний спосіб спостереження інститутів є можливим лише через явну поведінку індивідів.

Слід зазначити, що не всяка соціальна структура є інститутом. Соціальні структури можуть містити безліч відносин, які не кодифікуються, наприклад, демографічні структури в тваринному світі або в людських суспільствах до появи демографії.

Термін «правило» в широкому сенсі розуміється як нормативний припис, що транслюється в суспільстві і відповідає звичаям, зміст якого полягає в наказі: в умовах X робити Y.

Правила містять норми поведінки та соціальні конвенції, а також правові норми. Члени якоїсь спільноти певним чином ознайомлені з основними правилами поведінки. Подібні правила потенційно кодифіковані, а тому порушення правил можуть бути визначені в явному вигляді. Це допомагає виявити те співтовариство, яке підкоряється правилам і розуміє їх.

Як стверджує Джон Серл, «...ментальні репрезентації інституту або пов'язаних із ним правил відіграють конститутивну роль, оскільки інститут може існувати тільки тоді, коли у людей є певні, пов'язані з ним вірування і думки. Отже, інститут – це особливий тип соціальної структури, яка містить потенційно кодифіковані та (явно або іманентно) нормативні правила інтерпретації й поведінки» [121, с. 908].

Щоб закони стали правилами у тому сенсі, про який йшлося вище, вони мають стати звичкою, перетворитися на звичай. Існують закони, якими повсюдно нехтують і які ще не отримали статусу правила, звичаю. Закони, яких не дотримуються, – це не правила. Щоб нові закони стали правилами, має

існувати примусовий механізм їх дотримання аж до того моменту, коли поведінка, відповідна їм, стане чимось буденним і отримає нормативний статус [122, с. 908].

Переважаючи в суспільстві структура правил формує стимули і обмеження індивідуальних дій. Обмежуючи таким чином поведінку, співзвучні одна одній звички набувають подальшого розвитку і поширення. Отже, структура правил допомагає створити звички та уподобання, які узгоджуються з її власним відтворенням. Звички – найважливіший конструктивний матеріал для інститутів, що забезпечує їх підвищену довговічність, силу і нормативний авторитет. Інститути ж, своєю чергою, відтворюючи поширені звички мислення, сприяють конформізму та нормативній узгодженості.

Як вже зазначалося вище неоінституціоналісти поділяють інститути на формальні та неформальні. До формальних інститутів відносять норми, встановлені або санкціоновані державою, що мають універсальний характер. Найбільш яскравим прикладом формальних інститутів є правові норми. До неформальних інститутів відносять норми, які мають характер звичаїв, традицій або взаємних угод, при цьому вони мають партикулярний характер і їх виконання контролюється лише зацікавленими суб'єктами.

Неформальні правила є досить стійкими, але водночас вони постійно коригуються акторами відповідно до сформованої ситуації. Здебільшого виникнення неформальних інститутів тісно пов'язано з такими політичними явищами, як персоналізм, клієнталізм, корупція, картелі акторів. Однак у деяких випадках неформальні інститути стають не прямим наслідком автократичної спадщини, а підсумком раціональних стратегій акторів. У демократичних, конституційно-правових державах обидві форми інститутів доповнюють одна одну, формальні інститути спираються на додаткову підтримку неформальних.

Неформальні інститути можуть функціонувати поза рамками формальних інститутів або всередині них. Наявність неформальних інститутів приносить користь політичній системі до тих пір, поки остаточне рішення ухвалюється в рамках формальних демократичних інститутів. Зайва деформалізація може з

часом стати серйозною проблемою, тому що зрештою це може призвести до витіснення формальних інститутів і дестабілізації політичної системи.

Крім того, неоінституціоналісти розробили новий критерій визначення ступеня інституціоналізації тих чи інших організацій. Для цього вони використовують поняття «символічний капітал». Під символічним капіталом неоінституціоналісти розуміють «...певні вірування, уявлення, інші внутрішні особливості людей, на основі близькості яких відбувається згуртування цих людей в рамках конкретної організації. В рамках аналізу інститутів виокремлюють два рівня: інституційні угоди та інституційне середовище. Інституційні угоди (або організації) – це договори між окремими індивідами, спрямовані на зниження трансакційних витрат» [123, с. 187].

Оскільки неформальні правила гри та їх динаміка є найважливішим обмежуючим фактором інституційних змін, це вказує на такі їх властивості, як кумулятивність та еволюційність. Кумулятивність інституціональних змін означає їх залежність від минулої траєкторії розвитку (path dependence): зміни, що почалися у певному напрямку, триватимуть у майбутньому будучи все потужнішими. Еволюційність цих змін вказує на їх поступовість і повільність [124, с. 114].

З точки зору Д. Норта і його послідовників, історію економік різних країн слід трактувати саме з точки зору інституційних змін. Там, де такі зміни виявлялися ефективними, тобто скорочували трансакційні витрати, вони сприяли економічному зростанню, в інших країнах і періодах ці зміни гальмували господарський розвиток.

В одних випадках таке «гальмування» породжувалося домінуванням неформальних правил, які перешкоджали розвитку ринкових відносин, в інших випадках – цілеспрямованими діями державних посадових осіб, які змінювали формальні правила гри у своїх особистих інтересах. Основний висновок прихильників «підходу Вашингтонського університету» полягає в тому, що інституційна еволюція далеко не завжди сприятливо позначалася і позначається на стані й динаміці господарства, при цьому домогтися їх ефективної зміни за

короткий термін неможливо. Крім того, економічний розвиток, що супроводжується ускладненням характеру угод, призводить до зростання трансакційних витрат, які гальмують цей розвиток. Таким чином, прихильники «підходу Вашингтонського університету» є менш оптимістичними щодо здатності ринкової економіки досягати оптимальних результатів порівняно з adeptами більш «магістральних» напрямків у неоінституціоналізмі.

А. Романюк вважає, що «...головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, конституують його як цілісність, а з іншого, відрізняють від інших теоретичних концептів, виступають: по-перше, аналіз структурних рис суспільства і/або політики, рівно як формальних/офіційно прийнятих, так і неформальних, по-друге, фіксація певної стабільності в часі структур, які розглядаються, по-третє, інститути повинні здійснювати вплив на індивідуальну поведінку своїх членів, і цей вплив може бути рівно як формальним, так і неформальним, по-четверте, інститутам має бути властива певна система спільних цінностей, які повинні приймати члени цих інститутів» [125, с. 192].

Підсумовуючи, слід зазначити, що інституційний підхід є формою і способом наукового вивчення історичної реальності. Інституційний підхід у сучасній юриспруденції є однією з форм організації міждисциплінарних досліджень, орієнтованих на вирішення завдань у межах право- і державознавства, шляхом аналізу особливостей формування, розвитку, трансформації та взаємодії інститутів. Завдяки використанню системи пізнавальних принципів, теоретичних напрацювань класичної та неоінституційної теорії, а також інституційних теорій, розроблених в інших галузях соціально-гуманітарного знання, стає можливим отримання вичерпної інформації про механізми інституціоналізації та встановлення зв'язку з вектором соціального розвитку.

Об'єктом дослідження, в рамках інституційного підходу в юриспруденції, можуть бути: 1) організації, 2) правила і норми, 3) моделі поведінки і соціальні

практики, 4) менталітет (когнітивні образи й уявлення), 5) стійкі реальні та віртуальні форми організації спільної діяльності індивідів.

Інституційний підхід на теперішній час посідає важливе місце не тільки в економічних, але й в юридичних дослідженнях. Завдяки використанню інституційного підходу стає можливим розкриття особливостей розвитку та формування ключових соціальних інститутів, а відтак і норм, які створюються для впорядкування відносин у цій сфері. Інституційний світ зі своїми правилами і організаціями, елементами і функціями розвивається в силу рушійної енергії потреб соціуму, для задоволення й обслуговування яких ці інститути, власне, і створюються.

На теперішній час дослідження інститутів держави є неможливим без використання міждисциплінарного підходу. Широке використання міждисциплінарного підходу в юриспруденції пов'язано, з одного боку, з появою усе нових і нових напрямків правового регулювання, функціонування інститутів держави під впливом інших сфер людського буття (інформаційне право, міграційне право, енергетичне право, інститут медіації, міністерство інформації), з іншого – з впровадженням власне юриспруденції в інші дисциплінарні області з метою забезпечення перспектив розвитку професійної юридичної сфери за допомогою запозичення підходів, методів, категорій, технік.

Ця нова орієнтація тягне за собою два фундаментальних наслідки. По-перше, вона підводить до розширення поля традиційного дослідження, отже відтепер необхідно вивчати не лише ті інститути, яких регламентовано правом, але й ті, яких повністю або частково правом ігноровано. По-друге, нова орієнтація зобов'язує до зміни точки зору всередині традиційного поля дослідження, – навіть ті соціальні і політичні інститути, яких регламентовано правом, мають вивчатися не тільки в рамках юридичного підходу.

Переваги інституційної теорії полягають у тому, що предметом її пізнання є інститути, які функціонують в усіх без виключення сферах буття суспільства: в економіці, соціальній сфері, сфері права, моралі, релігії тощо. Важливість визначення інститутів як предмета дослідження має прояв в тому, що це поняття,

з одного боку, забезпечує широкий погляд на розвиток різних сфер соціального буття, уможлиблює аналіз політичної, економічної, правової системи і суспільства як цілісності.

Із цього приводу О. Петрос зазначає: «...інституціоналізм, як методологічна основа, створює умови для активізації різноманітних міждисциплінарних досліджень соціальних систем, забезпечує відстеження інституціональних кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів, аналіз інституціональних факторів – сукупності фундаментальних історичних передумов, політичних, економічних, правових, соціальних та духовних (культурних) правил і норм, які визначають рамкові умови функціонування та розвитку соціальних систем як об'єктів державного управління» [125, с. 198].

Розвиток інституційної методології у другій половині XX ст. привів до фундаментальної зміни базових принципів аналізу інститутів. Інституціоналізм пропагує еволюційний підхід у дослідженнях суспільного буття, заснованого на міждисциплінарному синтезі. В юриспруденції ця орієнтація означає, що дослідники не повинні більше використовувати суто юридичний аналіз інститутів, а повинні включати його у більш повний і об'ємний аналіз соціологічного і, насамперед, політологічного характеру.

Переваги інституційної теорії полягають в тому, що предметом її пізнання є інститути, які функціонують в усіх без винятку сферах буття суспільства: в економіці, соціальній сфері, сфері права, моралі, релігії тощо. Важливість визначення інститутів як предмета дослідження має прояв і в тому, що це поняття забезпечує широкий погляд на розвиток різних сфер соціального буття, уможлиблює аналіз політичної, економічної, правової системи та суспільства як цілісності.

Методологічною основою інституціоналізму є:

1) розширення меж пізнавального процесу шляхом залучення досягнень не тільки юридичної науки, але й інших гуманітарних дисциплін (насамперед політології та соціології),

2) інституціоналізм пропагує еволюційний підхід у дослідженнях суспільного буття, заснованого на міждисциплінарному синтезі. Дослідження інститутів передбачає аналіз динамічних перетворень інституційної системи, її історичних перетворень [126, с. 143],

3) замість методологічного індивідуалізму, тобто аналізу поведінки індивідів, перехід на принципи методологічного холізму, за яким у центрі аналізу виявляються не індивіди, а інститути.

Важливим напрямом сучасних інституційних досліджень є розгляд природи інституціалізації сучасної держави. Розуміння природи інституціоналізації сучасної держави є необхідною ланкою загальнотеоретичного осмислення її інституційного виміру. Сучасний інституціоналізм розглядає інститути як набір формальних і неформальних правил, які структурують поведінку індивідів. Однак серед неоінституціоналістів не існує єдиної думки з приводу переліку цих правил гри і обмежувальних рамок. Водночас представники соціологічного інституціоналізму включають до цього переліку норми, культуру, символи, звичаї або навіть міфи і церемонії, тоді як представники раціонального інституціоналізму розглядають інститут як набір правил, які структурують поведінку індивідуума і прийняття ним рішень [127, с. 56].

Слід погодитися з позицією професора А. Грейфа, який крім правил поведінки в рамках інституту називає й інші елементи – уявлення та організації. Правила й організації – спостережувані компоненти інституту, уявлення – приховані [128, с. 917].

Виходячи з того, який з елементів інституту є домінуючим, інститути можуть існувати у формі організацій, нормативів і уявлень. При подальшому розгляді інституціалізації держави ми будемо керуватися саме таким широким розумінням інститутів.

Важливим чинником становлення держави як сучасної стає побудова цілісної та стабільної інституційної системи, здатної забезпечити взаємодію політичної, економічної та інших систем сучасного суспільства. Тому перед

сучасним державознавством постає завдання визначення основних напрямів та способів побудови цілісної та стабільної інституційної системи сучасної держави.

Основними факторами та умовами, що дозволяють досягти політичної стабільності в державі є: легітимність політичного режиму в державі та його легальність, підтримання високого рівня довіри населення до владних структур через подолання бюрократичних перепон та корупції всередині країни, здатність політичної системи ефективно функціонувати та максимально швидко реагувати на зовнішні та внутрішні виклики, наявність ефективної правової системи в державі, гарантування прав і свобод людини, а також підтримання прагнення населення до участі в політичному житті країни, знаходження максимального балансу між нормами моралі та права в суспільстві, підтримання оптимальної класової структури суспільства, запобігання гострих соціально-етнічних і релігійних конфліктів всередині держави, наявність ефективної політичної комунікації та взаємодії влади з народом, використання владою міжнародного досвіду з державно-політичного розвитку [129, с.27].

У системному сенсі вираз «стабільність» має досить чітке значення. Стабільність передбачає сталість інституційних зв'язків у суспільстві, наявність необхідних інститутів, в рамках яких формуються стійкі зв'язки між індивідами, а також цілей, стимулів і зворотних зв'язків, які є спонукальними мотивами або демотиваторами (інгібіторами) соціальної поведінки [130, с. 27-30].

Можна виділити три основні компоненти інституційного базису, що впливає на стабільність держави:

- 1) рівень політичної активності населення,
- 2) рівень інституалізації,
- 3) модель інституційної структури.

Особливо важливими є другий і третій компонент. Залежно від інституційної ієрархії (моделі інституційної структури), той чи інший владний інститут може робити визначальний внесок у забезпечення стабільності. Ключ до стабільного стану політичної системи і держави в світовій історії мав різні

види, але як мінімум одна складова залишалася незмінною в будь-якому суспільстві – політичні і державні інститути.

Важливою запорукою цілісності і стабільності сучасної держави є забезпечення її інституційної стійкості. Варто погодитись з позицією О.О. Резнікової, що держава може вважатися стійкою, якщо вона здатна безперебійно функціонувати в нормальному режимі, адаптуватися до мінливих умов а також відновлюватися після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи до бажаної рівноваги (на попередньому або на новому рівні) за умови збереження безперервності процесу управління. Відповідно до такого розуміння, компонентами інституційної стійкості є:

- надійність (здатність системи передбачати ризики, долати збої у роботі, що виникають внаслідок дії загроз),
- існування резервів (наявність у системі додаткових спроможностей, які можуть бути задіяні внаслідок виходу з ладу основних, а також альтернативних планів, стратегій розвитку),
- адаптивність (здатність пристосовуватися до кризових умов, можливість трансформувати негативні результати в позитивні, застосовувати творчі/інноваційні рішення),
- реагування (здатність до швидкої мобілізації зусиль в умовах дії загрози/кризи),
- відновлення (здатність системи забезпечувати виживання, пристосування до нових обставин, що виникли під руйнівним впливом кризи, еволюцію) [131, с. 24].

Ступінь стійкості і стабільності будь-якої системи визначається, як правило, її здатністю ефективно здійснювати прямий і зворотній зв'язок. Можна констатувати, що стабільність і цілісність інституційної системи сучасної держави значною мірою залежать від ефективності її інститутів.

Функціонування будь-якої соціальної системи виявляється успішним там, де її інститути ефективні і справедливі. За відсутності згоди щодо того, що справедливо і що несправедливо, індивідам важче координувати свої плани

досить ефективно для досягнення взаємної вигоди. І навпаки, неефективні політико-правові інститути не можуть забезпечити справедливості і втрачають свою легітимність. Саме тому будь-якій великій соціальній реформі повинні передувати заходи, що забезпечують правову справедливість як умова її успіху. Бо тільки в цьому випадку така реформа може зустріти схвалення і підтримку громадян [132, с. 196].

Ефективне функціонування інститутів сучасної держави потребує високого рівня загальної та інституційної довіри, тоді як низькі значення обох показників призводять до аномії та ерозії політики як простору загальної волі й загальних інтересів.

Таким чином, проблема ефективності інститутів виявляється безпосередньо пов'язаною з проблемою визнання суспільством правомірності, справедливості існуючої влади. І хоча в розпорядженні еліти, здавалося б, знаходяться всі ресурси влади, це не може гарантувати їй стійкості свого становища без набуття вирішального ресурсу – добровільної згоди на те основної частини населення.

Підтримка громадянами інститутів держави передбачає: а) адекватне розуміння цілей, намірів, програм дій органів державної влади, б) довіру до них, в) участь громадян в реалізації програм, вирішенні нагальних проблем і питань спільно з органами влади. Довіра громадян інститутам держави – вихідний момент взаєморозуміння і взаємодії влади та населення.

Формування інституційної системи сучасного суспільства призводить до зміни ролі державних інститутів і держави в ній. Сучасна інституційна система характеризується високим ступенем інституційних взаємодій при низькому рівні ієрархізації та різновекторності руху інформації, що призводить до рівномірного розподілу ресурсів і владних повноважень. В інституційній системі сучасної держави формується декілька осередків інституціоналізації, внаслідок чого формується нова конкурентна парадигма розвитку інститутів сучасної держави.

Можна виокремити три основні напрями цієї конкуренції – 1) глобальний рівень, на якому, з одного боку, формується міждержавний «ринок інститутів»,

а з іншого – відбувається посилення інституційної конкуренції між державами та міжнародним організаціями, 2) локальний рівень, на якому формується конкурентне середовище у відносинах між загальнодержавними і регіональними інститутами, 3) у державах, які перебувають у стані модернізації, відбувається також інституційна конкуренція між формальними та неформальними інститутами.

Важливим фактором побудови цілісної стабільної інституційної системи є ефективне вирішення конфліктів у суспільстві. Найефективнішим способом зменшення негативного та деструктивного впливу майже всіх видів конфліктів є їх регулювання, яке на противагу придушенню та «відміні» є більш успішним, оскільки воно більше відповідає соціальній реальності. При цьому конфлікти не зникають шляхом їх регулювання. Там, де існує суспільство, існують також конфлікти. Проте форми регулювання впливають на негативний та деструктивний, насильницький потенціал конфліктів [133, с. 50].

Інституційна система сучасної держави повинна бути відкритою, надаючи громадянам та їх організаціям можливість вираження суперечливих вимог, які стикаються між собою, що надає можливість змінювати свою структуру і усувати джерело незадоволення.

Інституційним базисом суспільної стабільності є баланс у відносинах держави і громадянського суспільства. Умовою суспільної стабільності є реальна соціально-економічна та духовно-гуманітарна інституціоналізація, оскільки інститути найкраще регулюють і узгоджують різні інтереси, зменшують ризик, невідомість і невизначеність, дозволяють оптимізувати відносини між усіма економічними суб'єктами суспільства [130, с. 31].

Відповідно, основою забезпечення цілісності і стабільності інституційної системи держави повинна стати інституціоналізація державної влади. Чим вищий рівень інституціоналізації, тим стабільнішою і ціліснішою буде інституційна система сучасної держави.

С. Хантінгтон називає чотири критерії інституціоналізації: адаптивність, складність, автономія, згуртованість. Якщо інститут успішно пристосовується до

умов зовнішнього середовища, то рівень його інституціоналізації підвищується. Чим частіше в рамках інституту довелося вирішувати проблему мирного переходу влади з одних рук до інших, і чим частіше змінювалися його керівники, тим вищим ставав рівень інституціоналізації. Інститут, який зміг адаптуватися до змін у навколишньому середовищі та пережив одну або кілька змін у своїх основних функціях, має більш високий рівень інституціоналізації і знаходить власне життя, яке не звужується до конкретних функцій – «в цьому тріумф організації над її функцією».

Інституціоналізація в аспекті автономії означає що інститут не є простими виразниками інтересів і інструментом конкретних суспільних груп. У розвинутій політичній системі автономію системи захищають механізми, які обмежують і стримують вплив груп шляхом уповільнення входження нових груп у політику, або через політичну соціалізацію змінюють установки і поведінку найбільш політично активних членів групи. Така політична система інкорпорує нові суспільні сили і нові кадри, не жертвуючи своєю інституційною цілісністю [134, с. 12-24]

Б. Гай Пітерс, погоджуючись з критеріями С. Хантінгтона, доповнює їх ще двома – конгруентністю і ексклюзивністю. Конгруентність (congruence), означає, що відносини всередині інститутів відповідають соціальним відносинам, які упорядковуються і підтримуються цими інститутами. Якщо інститути не конгруентні, то не можна очікувати, що вони продовжать існувати і будуть ефективними. Поняття конгруентності відображає також відмінності між цінностями еліт і цінностями мас. Отже, у разі серйозної розбіжності між цінностями еліт, відбитими в інститутах, і цінностями мас, виникає дисонанс, який може стати згубним для інститутів.

Критерій ексклюзивності (exclusivity), на думку Б. Г. Пітерса, пов'язаний з інтенсивністю функціональної конкуренції між інститутами. Коли таке змагання є незначним або воно відсутнє взагалі, то можна очікувати, що інститут буде функціонувати тривалий час. Коли ж існує безліч інститутів, які прагнуть

здійснювати одні й ті ж завдання, то конкуренція має чимось завершитися, часто – «кінцем» одного або значної кількості інститутів [135, с. 9].

Виходячи з цього, основними напрямками інституціоналізації сучасної держави мають стати:

- ефективність, що пов'язано з ідеєю розвитку та необхідністю більшої продуктивності публічного сектора,
- модернізація, у цьому випадку йде мова про використання нових технологій та інноваційних можливостей громадських агентів,
- прозорість і підконтрольність громадянському суспільству інститутів держави.

Можна виокремити зовнішній та внутрішній аспекти інституціоналізації сучасної держави. Для того щоб інституціоналізація завершилась успішно, зовнішній аспект інституціоналізації повинен вирішувати такі завдання:

1. Аналіз функціональних завдань інститутів державної влади, їх структурних підрозділів, розроблення та впровадження методів планування й оцінювання ефективності їх діяльності.

2. Перехід до сучасних методів фінансування та бюджетного менеджменту, орієнтованим не на утримання структури, а на виконання функцій і досягнення результатів, використання сучасних методів оцінювання ефективності використання бюджетних коштів.

3. Розвиток нормативно-правової бази функціонування інститутів держави спрямованої в першу чергу на структурування сервісної організації інститутів держави, їх цілепокладання на надання послуг, забезпечення ефективної взаємодії з іншими державними інститутами, громадянами та юридичними особами.

4. Удосконалення системи документообігу на базі єдиних стандартів, розвиток електронного документообігу.

5. Інвентаризація ключових точок взаємодії державного апарату з громадянами та юридичними особами, визначення функцій і проблем, що викликають напругу, раціоналізація і спрощення процедур взаємодії.

6. Забезпечення інформаційної відкритості та удосконалення системи підготовки і підвищення кваліфікації кадрів державної служби.

Внутрішній аспект інституціоналізації повинен розкривати структурно-функціональні особливості взаємодії інститутів сучасної держави. Можна визначити такі напрями внутрішньої інституціоналізації:

1. Однотипні функції, за можливості, мають бути згрупованими разом для забезпечення економії та запобігання інституційної конкуренції в системі інститутів сучасної держави.

2. Допоміжні функції, які дають змогу організації здійснювати свої основні функції, мають бути відокремлені від інших функцій.

3. Має бути забезпечений чіткий і спрощений порядок звітності.

4. Підрозділи повинні мати «життєздатні» розміри. Різні організаційні підрозділи мають здійснювати різні функції.

5. Організаційні структури повинні враховувати місцеву історію, культуру й умови.

6. Державні службовці та посадові особи повинні володіти оптимальними управлінськими повноваженнями.

7. Організаційні структури мають бути сумісними з нормами міжнародного права, а за наявності конфліктів між нормами національного та міжнародного права останні мають висуватися на перший план, з розглядом різних варіантів внесення змін і доповнень до законодавства.

Підводячи підсумок зазначимо, що основними передумовами інституційної цілісності і стабільності сучасної держави є:

1. Здатність ефективно реалізовувати функції держави, впорядкованість та взаємозумовленість інститутів і функцій.

2. Адаптивність, здатність вирішувати конфлікти в суспільстві та відповідати вимогам інституційної конкуренції.

3. Інституційна стійкість

4. Легітимність, підтримка громадянами інститутів держави.

Побудова цілісної і стабільної інституційної системи сучасної держави означає паралельний і комбінований розвиток місцевих, національних і наднаціональних політико-адміністративних структур. І саме починаючи з визнання цього факту роль держави має бути переосмислена. Під цим розуміється фактична необхідність для держави відповідати на виклики дефіциту демократичної легітимності, з яким вона стикається. Сучасні суспільства, в дійсності, стають все більш і більш складними, що впливає з виникнення на політичній сцені все більшої кількості інститутів та формування конкурентного інституційного середовища.

Найважливішою умовою зміцнення цілісності та стабільності сучасної держави є подальше вдосконалення демократичного механізму оптимізації інтересів центру, який уособлює загальний рівень потреб суспільства і регіонів, що представляють специфічні інтереси окремих частин держави. Побудова цілісної та стабільної сучасної держави потребує такої системи інститутів державної влади, яка дасть можливість досягти основних цілей розвитку країни, враховуючи значне зростання економіки, скорочення масштабів бідності та набуття здатності ефективно конкурувати в масштабах глобальної економіки.

Сучасний етап інституціоналізації державної влади має бути спрямований: на підвищення якості та доступності державних послуг, на обмеження втручання держави в економічну діяльність. Першочерговим завданням у побудові стабільної та цілісної інституційної системи сучасної держави є забезпечення ефективності і справедливості інститутів сучасної держави. Вирішальну роль в цьому відіграє інституціоналізація заснована на продуманих і послідовних інституційних перетвореннях.